

П. П. ЄФІМЕНКО

НА НОВОМУ ЕТАПІ

XIX з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу підбив величкі підсумки боротьби і досягнень радянського народу і накреслив програму дальшого руху нашої країни вперед до світлого майбутнього, до повної перемоги комунізму.

Під керівництвом Комуністичної партії радянський народ упевнено йде по шляху будівництва комуністичного суспільства. Величезних успіхів добились наша промисловість і соціалістичне сільське господарство. Кожний день відзначений у нас новими успіхами в галузі радянської культури і науки.

Озброєна всеперемагаючим революційним вченням Маркса—Енгельса—Леніна—Сталіна радянська історична наука є важливим знаряддям у боротьбі за побудову комунізму. Перед історичною наукою в цілому і окремими її галузями, зокрема перед археологією, стоять великі завдання. Найважливішим завданням історико-археологічної науки є створення праць узагальнюючого характеру на основі глибокого оволодіння марксистсько-ленінською теорією.

Комуністична партія безустанно вчить нас творчо застосовувати положення марксизму-ленінізму в усіх галузях людського знання, борючись проти догматизму і начотництва.

Справжні високі досягнення нашої науки можуть забезпечуватися лише при наявності широкої ініціативи і сміливого розгортання критики і самокритики, особливо критики знизу, спрямованої на докорінне поліпшення наукового планування і наукового керівництва, на боротьбу з недоліками, помилками і просто ворожими нам поглядами марристів, об'єктивістів і буржуазних націоналістів.

При розробці питань історії необхідно послідовно і безустанно боротися з неправильним, немарксистським висвітленням ролі особи в історії, яке проявилось в пропаганді чужої духові марксизму-ленінізму ідеалістичної теорії культу особи, в неправильній оцінці її місця в історичному процесі.

Найважливішою проблемою радянської історико-археологічної науки є вивчення питань, зв'язаних з процесом утворення племен, народностей і націй. У розробці цієї проблеми були допущені серйозні помилки в зв'язку із спробами розв'язати її в дусі антинаукових побудов М. Я. Марра.

Серед керівних положень марксизму-ленінізму, які необхідно враховувати і використовувати для правильного розуміння історичного процесу на його ранніх етапах, важливе місце має зайняти вказівка Й. В. Сталіна на історичну роль товарного виробництва в епоху рабо-

власницького ладу і в епоху феодалізму, а також вказівка на те, що основою феодалізму був не позаекономічний примус, як це вважали ще недавно деякі радянські історики, а економічний фактор — феодальна власність на землю.

Дуже важливе місце в роботі археологів має належати розробці проблем походження слов'ян і утворення Київської Русі — колиски трьох братніх народів — російського, українського і білоруського.

В світлі сказаного зрозуміло, які високі цілі стоять перед радянськими істориками, які вимоги щодо ідейно-теоретичного рівня, широти поставлених питань, глибини і змістовності дослідження ставляться зараз радянською громадськістю перед історичною наукою.

Слід, проте, визнати, що хоч радянська історична наука, поза всяким сумнівом, знаходиться на незрівнянно вищому рівні, незмірно багатша і змістовніша, ніж буржуазна історична наука, яка переживає період занепаду й розкладу, вона має ще, безперечно, ряд слабих місць і великих недоліків¹.

Не меншою мірою, а, мабуть, значно більшою, це стосується радянської археології в цілому і української археології, що становить її невід'ємну частину. Незважаючи на безперечні і значні успіхи в ряді галузей археологічного вивчення, які зв'язані насамперед з великим розгортанням польових досліджень і нагромадженням величезного, часто дуже цінного фактичного матеріалу, радянська археологія на Україні не приділяє ще належної уваги розробці теоретичних питань і працям, які ставлять перед собою глибокі дослідницькі цілі, не кажучи вже про великі узагальнюючі праці, які підводять підсумки археологічним дослідженням в широкому територіальному і історичному плані. Розрив між інтенсивним нагромадженням нових матеріалів та їх розробкою як історичних документів, з використанням при їх висвітленні всіх інших джерел (даних мови, порівняльної етнографії, антропології та ін., а для пізніших епох і власне історичних фактів), безсумнівно, є одним з найслабших місць в роботі археологічних науково-дослідних установ нашої країни.

Мабуть цим насамперед треба пояснити ту велику кількість нерозв'язаних питань з ранньої історії СРСР. А без врахування і правильного висвітлення цих питань розуміння значення самих археологічних фактів нерідко стає, по суті, майже неможливим. Наприклад, незважаючи на особливий інтерес, який на протязі двох-трьох останніх десятиріч проявляється до пам'яток трипільської культури (пор. праці Б. Л. Богаєвського, Є. Ю. Кричевського, Т. С. Пассек, С. М. Бібікова і ряду археологів УРСР), історичне місце цієї культури та значення її в проблемі етногенезу древніх слов'ян і майже всі інші зв'язані з нею найважливіші питання (як, наприклад, питання про походження трипільської культури, про характер землеробства у трипільських племен та ін.) так, по суті, і не дістали до цього часу якого-небудь певного, достатньо аргументованого розв'язання.

Ще менше є виправдань для майже повної відсутності в радянській археологічній літературі уваги до такої важливої теми, як питання про речові пам'ятки стародавніх індоевропейських племен, хоча, ґрунтуючись на даних порівняльного мовознавства, ми непогано вивчили загальний рівень їх культурного розвитку і в усякому разі можемо вважати цілком встановленим той факт, що формування цих племен повинно було відбуватися десь на стику Європи і Азії, в умовах відкритого

¹ Див. П. Юдин, Труд И. В. Сталина „Экономические проблемы социализма в СССР“ — основа дальнейшего развития общественных наук, „Коммунист“, № 3, 1953, стор. 43; А. М. Панкратова, Насущные вопросы советской исторической науки, „Коммунист“, № 6, 1953, стор. 5; Передова, За дальнейший подъем исторической науки в СССР, „Вопросы истории“, № 9, 1952 та ін.

степового ландшафту, в епоху, перехідну від віку каменя до першого ознайомлення з металом (міддю).

Не в кращому стані і багато інших питань ранньої історії народів СРСР, зокрема ті, які найближче відносяться до проблеми походження східних слов'ян. Такими є, наприклад, до цього часу не розв'язані питання про межі і характер культури власно скіфських племен, особливо в архаїчну епоху, про етнічну приналежність осілого землеробського населення Геродотової Скіфії, яке залишило нам велику кількість різноманітних археологічних матеріалів, або таке важливе питання, як наявність або відсутність прямого послідовного зв'язку між рядом пам'яток так званої культури полів поховань черняхівського типу, в яких радянська наука з достатніми підставами вбачає речові залишки побуту древніх східнослов'янських племен, і культурою Київської Русі та ін.

В світлі сказаного неважко уявити, як гостро відчувається істориками і археологами, науковими працівниками, викладачами, студентами, не кажучи вже про широкі кола радянських читачів, відсутність в нашій літературі узагальнюючих праць з ранньої історії СРСР, в яких знайшли б собі місце всі перелічені вище і подібні до них питання і було б дано їх можливе розв'язання. Нелегко зрозуміти тому становище з єдиним виданням такого характеру, яке було підготовлене колективом, головним чином, лєнінградських, а також московських археологів.

Ця фундаментальна праця, розрахована на велику читацьку аудиторію, була видана в незначній кількості екземплярів ще у 1939 р. як макет I тома „Історії СРСР“, який був підготовлений Академією наук СРСР, але так до цього часу і не появився як закінчене видання. Це нічим не можна виправдати. Закінчення роботи над I томом „Історії СРСР“ і випуск його у світ треба вважати першочерговим і найважливішим завданням Інституту історії матеріальної культури АН СРСР, який є керівним науково-дослідним закладом країни. В роботі над макетом бере участь численний і досить кваліфікований колектив археологів — працівників московських і лєнінградських установ Академії наук СРСР. Вихід у світ такого видання став би запорукою справжніх і великих успіхів нашої науки, насамперед, на шляху подолання всіх і всіляких антиісторичних помилок і перекручень.

Творча праця над створенням такого важливого і узагальнюючого дослідження вже сама дала б можливість розв'язати багато найсуттєвіших питань древньої історії СРСР з принципіально інших теоретичних позицій, ніж це було в радянській археології до виходу в світ праці Й. В. Сталіна „Марксизм і питання мовознавства“ — в роки панування в археологічній науці антинаукових настанов М. Я. Марра.

Не можна не зважати на те, що для подолання впливу М. Я. Марра і його „учнів“ та послідовників в радянській археологічній науці за останні два-три роки багато вже зроблено, особливо силами Інституту історії матеріальної культури АН СРСР. Досвід ПМК повинен всебічно використовуватись в повсякденній діяльності всіма археологами союзних республік. На жаль, та велика і важлива робота по перегляду завдань і методів археології в світлі вчення Маркса—Енгельса—Лєніна—Сталіна, яка велась і проводиться в Інституті історії матеріальної культури, ще не знайшла належного відображення у пресі, якщо не брати до уваги редакційних статей в „Советской археологии“, „Кратких сообщениях ИИМК“, в „Вестнике древней истории“ та деяких інших журналах і збірниках („Советская этнография“, „Краткие сообщения Института этнографии“, „Вопросы истории“ та ін.), що видаються Академією наук СРСР. Такі статті, як відомо, в силу необхідності, мають звичайно дуже загальний і декларативний характер.

Для радянського читача і особливо для широкого кола радянських археологів було б дуже важливо, з точки зору основних, принципіальних настанов нашої науки, дістати уявлення про ті дискусії, на яких в кри-

тичному плані розглядаються на засіданнях Вченої ради ПМК великі монографічні дослідження, що вийшли за останні роки і є наслідком багаторічної праці ряду керівних співробітників ПМК.

Суттєвим недоліком в житті науково-дослідних організацій, що працюють в галузі археології, є відсутність або несистематичний, випадковий характер тематичних конференцій, які могли і повинні були б мобілізувати увагу радянських археологів на розв'язання найважливіших питань історико-археологічної науки, таких, наприклад, як походження і ранній період історії східних слов'ян або фінно-угрів, проблема древньоземлеробської трипільської культури та багатьох інших. Звичайно, немає сумніву в тому, що ПМК АН СРСР, як найсильніша археологічна установа нашої країни, що об'єднує значну кількість археологів, міг би при бажанні мати необмежені можливості для творчої і організаційної ініціативи у здійсненні всіх цих та інших подібних починань.

Організуюче, об'єднуюче значення ПМК могло б, цілком очевидно, проявлятися і в багатьох інших сторонах життя і діяльності археологічних установ союзних республік, як, наприклад, в розробці загального профілю археологічних видань, в єдиному плані експедиційних досліджень і багато де в чому іншому.

На жаль, керівництво ПМК в останній час зайняло щодо цього мало зрозумілу і навряд чи правильну позицію, яка, в усякому разі, ніяк несумісна з тією роллю, яку, на нашу думку, повинна була б відігравати одна з провідних наукових установ нашої країни.

Після I археологічної наради в Москві на початку 1945 р. ПМК не зробив будь-яких кроків в напрямі необхідного об'єднання археологічних сил країни — ні шляхом скликання всесоюзних нарад або конференцій з питань координації науково-дослідної роботи, ні в спеціальних статтях з цього питання в пресі, насамперед в своїх виданнях „Советская археология“ і „Краткие сообщения ИИМК“.

Виходячи з цього, не може не викликати почуття здивування і розчарування виступ колективу співробітників ПМК в питанні опублікування видань Інституту археології АН УРСР, в якому, в усякому разі, зовсім не відчувається бажання виправдати те місце, яке по праву повинен і може зайняти ПМК, як центральна археологічна установа СРСР.

Досить ознайомитися з рецензією, яка вміщена в недавно виданому XVII томі „Советской археологии“ під назвою „Видання Інституту археології АН УРСР“, щоб стала очевидною її цілковита необ'єктивність. Дивне враження з погляду марксистсько-ленінського розуміння завдань наукової критики справляє вже самий тон статті, яка має, очевидно, якісь інші цілі, а не мету допомогти читачеві „Советской археологии“ оцінити як слід видання Інституту археології АН УРСР.

Звичайно, в „прорецензованих“ I—V томах „Археології“ і в I і II томах „Археологічних пам'яток УРСР“, як і в інших виданнях Інституту археології, є чимало різних недоліків і більш або менш серйозних хиб, які, безсумнівно, треба врахувати і продумати і виправити які повинен прагнути кожний чесний радянський науковий колектив. Такі недоліки і слабкі місця є як у плануванні окремих наукових збірників, що їх видає Інститут археології АН УРСР, так і в тих або інших вміщених в них статтях.

Безперечно, Інститут археології АН УРСР ще багато повинен зробити для перетворення в життя великих ідей класиків марксизму-ленінізму, про які згадують автори рецензій. Дещо реальне вже зроблено Інститутом археології в цьому напрямі, про що свідчить VI наукова конференція, проведена інститутом у 1952 р. в зв'язку з другими роковинами виходу в світ праці Й. В. Сталіна „Марксизм і питання мовознавства“, і виданий інститутом збірник доповідей на цій конференції.

Звичайно, можна цілком погодитись з наявністю окремих слабих місць або недостатньо обґрунтованих висновків в деяких статтях, як, наприклад, в статтях В. М. Даниленка, І. В. Фабриціус або М. Я. Рудинського, яким приділяється так багато уваги в згаданій рецензії¹.

Зважаючи на те, як багато лишається нез'ясованого і нерозв'язаного в древній історії нашої Батьківщини, якщо виходити з археологічних даних, можна думати, що момент дискусійності неминуче мусить в тій чи іншій мірі бути в дуже багатьох дослідженнях археологів УРСР. Проте навряд чи можна схвалити бажання рецензентів з „Советской археологии“ переконати своїх читачів у тому, нібито основною причиною цього є намагання українських археологів навмисне застосувати „метод замовчування (!?)“ досягнень російських радянських археологів (стор. 258 та ін.) або що Інститут археології АН УРСР допускає грубу помилку, застосовуючи „систему друкування в своїх виданнях статей, зокрема московських і ленінградських авторів, українською мовою (стор. 259).

Редакція „Советской археологии“ намагається видати зайняту нею дивну позицію щодо Інституту археології АН УРСР і його видань як думку „радянської археологічної громадськості“. Останнє можна цілком законно взяти під сумнів.

Радянська археологічна громадськість не може не оцінити, як цілком позитивний факт, не тільки величезну польову дослідницьку роботу Інституту археології АН УРСР, яку він проводить з року в рік (до речі сказати, в тісній співдружності з найвидатнішими археологами Москви та Ленінграда), а й те, що інституту вдалося вперше на Україні здійснити систематичну публікацію великого нагромадженого ним наукового матеріалу. Зрозуміло, що видання Інституту археології АН УРСР відбивають, і не можуть не відбивати, процес його внутрішнього росту як дослідної установи, що проявляється в розширенні і поглибленні наукової тематики матеріалів і досліджень, що публікуються в цих виданнях, в більш визначеному профілі, який дістають з номера в номер самі збірники „Археологія“, „Краткие сообщения“, „Археологічні пам'ятки УРСР“, не кажучи вже про ряд виданих інститутом монографічних нарисів.

Загальний тон рецензії, вміщеної в XVII томі „Советской археологии“, тим більше може викликати законне здивування у радянського читача, що він цілком суперечить ряду інших позитивних відгуків на ті самі та на інші видання Інституту археології, що вийшли в світ

¹ Розгляду статті І. В. Фабриціус „До питання про топографізацію племен Скіфії“ з восьми сторінок рецензії приділено близько двох з половиною сторінок. Обізнаний читач знає, яким важким і в прямому розумінні дискусійним є поставлене І. В. Фабриціус питання. Відомі і заслуги І. В. Фабриціус в галузі скіфознавства. Таку позицію автора названої рецензії можна було, б тільки вітати, коли б вона не мала неприємного відпечатку необ'єктивності, тенденційності, який властивий рецензії в цілому. Приблизно те саме можна сказати і про сторінки, присвячені статтям В. М. Даниленка і М. Ю. Брайчевського. В порушене М. Ю. Брайчевським дуже цікаве питання про взаємовідносини древньослов'янських племен епохи полів поховань і Римської імперії автор рецензії вносить цілком суб'єктивні уявлення, не бажачи зважати на добре встановлений тепер на підставі археологічних джерел факт дуже раннього просування слов'ян до самих кордонів Римської імперії. Автор рецензії нападає на М. Я. Рудинського, який опублікував свої старі матеріали про палеолітичне місцезнаходження Пушкарі I, за те, що він нібито ігнорує результати досліджень М. В. Воеводського. Проте автор рецензії забуває, що стаття М. Я. Рудинського має мету відновити його пріоритет відкриття і першого дослідження цієї важливої пам'ятки. Такими ж прийомами рецензенти з відома редакції „Советской археологии“ намагаються огульно опорочити і всі інші матеріали, опубліковані в збірниках „Археологія“ і „Археологічні пам'ятки УРСР“. Щасливим винятком на цьому загальному темному фоні у зображенні рецензентів є лише стаття О. І. Тереножкіна з питань скіфознавства, опублікована у VII томі „Археології“.

протягом останніх років в таких журналах Академії наук СРСР, як „Вестник древней истории“, „Вопросы истории“ та ін.¹

Слід сказати, що позиція, яку зайняла редакція „Советской археологии“, ні в якому разі, очевидно, не може сприяти встановленню тієї атмосфери дружнього співробітництва, в якій, слід вважати, зацікавлений не тільки Інститут археології АН УРСР.

Повертаючись до основної теми нашої статті, бажано відзначити найголовніші завдання, які, на нашу думку, стоять перед радянською археологічною наукою у вивченні далекого історичного минулого території УРСР. Нам доводиться виходити з того факту, що наукова діяльність Інституту археології АН УРСР становить лише певну частину тих багатьох творчих починань, які здійснюються радянськими археологами, що займаються розробкою питань стародавньої історії нашої великої Батьківщини. Разом з усім колективом вчених СРСР Інститут археології вносить посильний вклад в справу рішучої перебудови і дальшого розвитку науки, прагнучи допомогти радянській археології зайняти перше місце у світовій науці. Природно, що Інститут археології АН УРСР насамперед відповідає за стан історико-археологічних досліджень на території нашої республіки.

Немає потреби перелічувати тут все те, що було зроблено в цьому напрямі хоча б за небагато останніх років, оскільки деякі підсумки праць, виконаних Інститутом археології АН УРСР, підбиті ще зовсім недавно на VI науковій конференції (червень 1952 р.)², проте слід сказати, що співробітникам інституту вдалось добути багато нових, часто дуже важливих даних з стародавньої історії УРСР. Одержані матеріали дозволяють багато де в чому зовсім по-новому уявити історичну роллю стародавніх родових колективів, племен і народів на території Української РСР, починаючи з найдавніших епох.

Відкриття в ряді місць Української РСР пам'яток древнього палеоліту доводить всю безпідставність думки про відносно пізні заселення Східної Європи. Вперше внаслідок дуже цікавих спостережень українських археологів ми починаємо орієнтуватися в тих конкретних формах, які дістала на Україні культура неолітичних племен. Уже тепер можна простежити розвиток цієї культури, починаючи з далеких часів так званого мезоліту і з'явлення перших одомашнених тварин — ще за багато тисячоліть до початку нашої ери; бачимо, як складається на пізнішому етапі неоліту, в зв'язку з розвитком пастушачого господарства, більш висока культура нового типу, яка характеризується великим поширенням приміщень для поховань типу „галерей“.

Зовсім інакше, ніж це було ще недавно, вимальовується нам тепер епоха раннього металу — міді і ранньої бронзи, яку ми в її пам'ятках розуміємо тепер як складний процес формування численних племен з різним господарським ладом, культурою і побутом. Серед них ми чітко можемо розрізнити досить рухливі пастушачі племена степового Лівобережжя і травнистих рівнин між Дніпром і Дунаєм, будівників перших курганів, з якими, мабуть, насамперед слід зв'язувати в нашому уявленні стародавню культуру сучасних індоевропейських народів, які почасти ще не розділились. Останнім, природно, протистоїть великий масив древньоземлеробських трипільських общин лісостепового українського Правобережжя з добре виявленими рисами культури, що переносять нас на Південь, в історичне оточення стародавнього Сходу і східного Середземномор'я.

¹ Пор., наприклад, рецензію на збірник „Археологія“, т. I — ВДИ, № 4, 1948, стор. 127; рецензію на збірник „Археологія“, т. II, III, IV — ВДИ, № 3, 1951, стор. 122 і 129; рецензію на „Археологічні пам'ятки УРСР“, т. I і т. II — ВДИ, № 1, 1952, стор. 147. Цілком позитивні відгуки є й на інші видання Інституту археології АН УРСР, такі, як праця Б. М. Гракова „Скіфи“, М. К. Каргера „Древний Киев“, В. К. Гончарова „Райковецкое городище“, В. Й. Довженка „Військова справа в Київській Русі“, та ін. — див. ВДИ, № 2, 1948; „Вопросы истории“, № 1 і № 7, 1951, та ін.

² Доклади VI наукової конференції Інституту археології, К., 1953, див. доповідь директора інституту дійсного члена АН УРСР П. П. Єфіменка (стор. 5).

Але вже в епоху середньої і, особливо, пізньої бронзи, а потім і раннього заліза, принаймні на більшій частині території правобережжя Дніпра, колишня різноманітність археологічних культур, яка відповідає, очевидно, багатоплеменності населення краю, поступається місцем чіткішій картині вирівнювання культурних ознак, в чому, природно, треба вбачати просування на історичну сцену якихось найближчих предків пізніших, історично відомих вже слов'янських племен — венедів, склавівнів, антів.

У I—II ст. н. е. наявність східнослов'янських переселенців виразно документується археологічними пам'ятками черняхівського типу не тільки по нижній течії Дніпра, аж до околиць Ольвії, з одного боку, а й на південному березі Криму — з другого. На цьому загальному історичному фоні, який стає дедалі яснішим, залишаються все ще нерозв'язаними дуже багато суттєво важливих питань. Одним з найважливіших питань, які тісно зв'язані з проблемою походження східних слов'ян, є питання про історичні взаємовідносини двох основних груп пам'яток Правобережжя України епохи кінця бронзи — раннього заліза: південної, лісостепової (білогородсько-чорноліської, висоцької, пізніше „скіфської“) і північної, власне лісової, поліської (бобринько-підгірської) з їх зовсім відмінним на цьому етапі господарським та культурним ладом. Звідси в значній мірі походять ті неясності, які ускладнюють розв'язання питання про походження безсумнівно вже слов'янських культур полів поховань — корчоватського і черняхівського типів. Подолання цих труднощів в значній мірі може полегшитись початим в останні роки вивченням пам'яток пізньої бронзи — раннього заліза на території білоруського Полісся.

Великим досягненням Інституту археології АН УРСР (теж протягом останніх років) слід вважати відкриття пам'яток пастирсько-волинцевського типу — у вигляді місць поселень і зв'язаних з ними некрополів, що проливають яскраве світло на культуру східних слов'ян VII—VIII ст. — часів зародження Київської Русі. Можна відмітити також значну роботу, яку проводить Інститут археології АН УРСР, часто разом з Інститутом історії матеріальної культури АН СРСР, по вивченню стародавнього Києва, Чернігова, Переяслава, Вишгорода, Галича, Райків, Колодязина та інших древньоруських міст IX—XIII ст.

Перші успіхи археологічної науки в Україні нерозривно зв'язані з її зростанням як марксистсько-ленінської історичної науки. Переборюючи шкідливі, антинаукові погляди М. Я. Марра, які мали місце в радянській археологічній науці, зокрема в роботі археологів УРСР, наукові працівники Інституту археології АН УРСР ставлять собі за мету піднести її до рівня передової науки сучасності. Значним кроком вперед для Інституту археології є його наполеглива багаторічна робота над великою колективною працею „Нариси стародавньої історії України. Підсумки історико-археологічного вивчення УРСР“. Ця праця є важливим стимулом до глибокого і критичного перегляду всіх принципіальних позицій нашої науки в багатьох питаннях, зв'язаних з давнім минулим території УРСР.

Якщо Інститут археології АН УРСР не може і не повинен переоцінювати реальні можливості археологічної науки на теперішньому її етапі, зокрема і можливості археологів УРСР у справі успішного розв'язання всіх проблем великого історичного значення, які стоять перед ними, то він прагне зробити все можливе для успішного здійснення цього почесного завдання.

Інститут археології твердо впевнений в тому, що його діяльність дістане підтримку всіх радянських археологів і насамперед археологів ПМҚ АН СРСР і знайде в них уважну і об'єктивну оцінку як позитивних, так і негативних, слабих сторін його роботи.